

SONILA DISHO

RAPORTE HIPONIMIKE NË TAKSONOMINË ZONIMIKE TË KAFSHËVE SHTËPIAKE TË GJERMANISHTES, NË PËRQASJE ME RAPORTE TË TILLA NË SHQIPE

Aspekti taksonomik apo klasifikues i gjuhës shqipe dallon pak nga ai i gjuhës gjermane. Ndryshimet midis shqipes dhe gjermanishtes përveçse vihen re në mënyrën e organizimit të sistemit apo në strukturën e tij, vihen re dhe në numrin e elementeve që përbëjnë sistemin. Ndryshimet janë vendosur në radhë të parë nga marrëdhëniet që kanë vendosur këta dy popuj me llojet e ndryshme të gjësë së gjallë. Ky leksik ka frymëzuar disa studiues të gjuhës shqipe¹ dhe disa studiues së gjuhës gjermane².

Në sistemin shqip të zoonimisë së kafshëve shtëpiake si hiperonim gjejmë termin gjë e gjallë. Paralel me këtë term gjejmë dhe termin kafshë shtëpiake. Ky hiperonim përfshin hiponimet kafshë prodhuese dhe kafshë joprodhuese. Tek kafshët prodhuese përfshihen bagëtia e trashë dhe e imët. Bagëtia e trashë ose ndryshe gjedhet përfshin dhe buajt. Bagëtia e imët përfshin si nënkategori delen dhe dhinë. Një kategori më vete përbën dhe derri. Një kategori tjetër më vete përbëjnë dhe shpezët shtëpiake. Tek grupi i kafshëve joprodhuese futen kali, gomari dhe mushka. Grupi i kafshëve joprodhuese quhet ndryshe dhe hajvanë ose kafshë pune.

Në sistemin gjerman të zoonimisë së kafshëve shtëpiake gjejmë si hiperonim termin Haustier / Nutztier (kafshë shtëpiake). Paralel me këtë term gjermanët përdorin termin Vieh³ (gjë e gjallë, bagëti). Ky hiperonim përfshin hiponimet Grossvieh (bagëti e trashë) dhe Kleinvieh (bagëti e imët). Grossvieh si nënkategori përfshin Pferd (kali) dhe Rind (gjedhi). Kleinvieh si nënkategori përfshin Schaf (dele), Ziege (dhi), Schwein (derri), Hase (lepuri) dhe Geflügel (shpeze).

Leksiku përfaqësues i kafshëve shtëpiake

Brenda një lloji të caktuar fjalët që emërtojnë kafshët shtëpiake formojnë sisteme interesante ku elementet organizohen në raporte të caktuara sipas disa kriterëve të ndryshëm, si gjinia (femër – mashkull) mosha dhe funksioni. Hiperonimet dhe hiponimet të gjetura nga një analizë globale e elementeve të

¹ Gj. Shkurtaç, *Emrat e kafshëve sipas ngjyrës*, Konferenca kombëtare e studimeve etnografike, Tiranë, 1977, f. 339-348.

² A. Kutzelnig, *Tiere nach Farben oder Farben nach Tieren benannt*, Muttersprache 93, 1983, f. 210-216 dhe Koss, G., *Namenforschung, Eine Einführung in die Onomastik*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 2002, f. 24, 142.

³ H. Carl, *Die deutschen Pflanzen- und Tiernamen*, Quelle & Meyer Verlag, 1995, f. 172.

sistemit na bëjnë të kuptojmë se cilët nga llojet e kafshëve shtëpiake kanë qenë të rëndësishme për gjermanët dhe shqiptaret. Nëse skema paraqitet e gjerë dhe e shumëllojshme atëherë kjo kafshë shtëpiake ka një rëndësi shumë të madhe. Sistemi është i përbërë nga kategoritë, nënkategoritë, llojet, variantet e llojeve dhe individët.

Ndarja e kafshëve shtëpiake në klasa semantike

Në taksonominë popullore të disa kafshëve shtëpiake dallojmë tre klasa semantike, të cilat lidhen me stadet e zhvillimit fiziologjik të gjallesave dhe klasifikojnë variantet e llojit. Aftësia për të prodhuar dhe për t'u riprodhuar është tipari kryesor që ndihmon në përcaktimin e numrit të klasave të një lloji të caktuar:

- I. klasa e të rriturve
- II. klasa e të rinjve
- III. klasa e të vegjëlve

Shqiptarët duket se kanë një njohje goxha të mirë të kafshëve dele, dhi, lopë, pulë dhe jo fort të mirë të llojeve të tjera dhe kjo duket jo vetëm nga numri i fjalëve që shënjojnë variante të llojit por dhe nga treguesit formalë të kategorisë së gjinisë për klasën e tretë⁴.

Në fjalët e klasës së dytë gjinia natyrore është faktori vendimtar që përcakton destinacionin e individit (prodhim, riprodhim).

Në fjalët e klasës së parë të të gjitha këtyre llojeve të kafshëve shtëpiake kemi kundërvënien gramatikore mashkullore / femërore. Kjo bën të dukshëm faktin që dobia e një kafshe është e lidhur ngushtë me gjininë natyrore. Gjinia pra tek emrat e kafshëve nuk është thjesht një kategori gramatikore, por leksiko-gramatikore, sepse një element i kuptimit leksikor të fjalës (seksi i kafshës) gjen shprehje në anën gramatikore (në përfshirjen e emrit në këtë apo atë gjini). Vlen të përmendet fakti që shumica e fjalëve që shënojnë të rriturit e gjinive të ndryshme na dalin me rrënjë të ndryshme, si p.sh. dash-dele; cja-dhi; lopë-dem; pelë-kalë; pulë-gjel; dosë-derr; qen-bushtër. Ndërsa emrat e llojeve më pak të njohura e dallojnë gjininë nëpërmjet një prapashtese të caktuar e cila i shtohet temës së emrit të gjinisë mashkullore si p.sh. buall-buallice; gomar-gomare; lepur-lepurushe. Emrat mashkullore që formohen nga ata të gjinisë femërore janë të paktë Kështu kemi: mace-maçok; patë-patok; rosë-rosak⁵. Le t'i rikthehemi përsëri gjinisë gramatikore të fjalës përfaqësuese e cila njëherësh përcakton dhe gjininë e hiperonimit. Në këtë kuptim një nga fjalët që shënjojnë variantet e llojit fiton një status të ri, statusin e fjalës përfaqësuese. Fjalët që shënjojnë fjalët e klasës së parë janë dy (përkatesisht një e gjinisë femërore dhe një e gjinisë mashkullore). Si përzgjidhet fjala që emërton hiperonimin? Nga një vështrim i shkurtër i leksikut përfaqësues të

⁴ A Çelo, *Rritja dhe shfrytëzimi racional për përmirësimin e racave*. Tiranë, 1957.

⁵ Shih *Gramatika e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2002, f. 92.

kafshëve shtëpiake të përzgjedhura shihet që është zgjedhur si fjalë përfaqësuese e llojit fjala e gjinisë femërore për ato kafshë, dobia e të cilave lidhet me prodhimin e qumështit, vezëve apo të të vegjëlve dhe është zgjedhur si fjalë përfaqësuese e llojit fjala e gjinisë mashkullore për kafshët që kanë funksione të ndryshme.

Kështu në rastin e kalit themi se një ndër funksionet kryesore të kësaj kafshe është aftësia për të mbartur. Tipari dallues i një lloji të caktuar është kushti kryesor që ka bërë përzgjedhjen e fjalës përfaqësuese.

Për llojet lopë, dele, dhi, pulë është gjinia femërore ajo që përcakton dobinë dhe tiparin përfaqësues. Për llojet kalë, derr, buall gjinia përfaqësuese është ajo e gjinisë mashkullore sepse dobia e këtyre kafshëve nuk është e lidhur me gjininë.

Pra mund të themi që gjinia e fjalëve përfaqësuese të llojit të kafshëve shtëpiake nuk është thjesht konvencionale.

Le t'i rikthehemi dhe njëherë statusit që fiton fjala që shënon llojin në raport me fjalët që shënjojnë nënlojet apo variantet e llojeve. Duke u nisur nga pikëpamja semantike kjo fjalë bëhet e dallueshme nga fjalët e tjera dhe kjo mund të provohet lehtë po të shohim lidhjet që ajo mund të realizojë me njësi të tjera leksikore apo morfologjike. Kështu themi:

kalë karroce dhe jo pelë karroce
lesh deleje dhe jo lesh dashi
kakardhi dhie dhe jo kakardhi cjapi
qumësht deleje dhe jo qumësht dashi

Duke pasur statutin e fjalës përfaqësuese kalë, dele, dhi, përcaktojnë sende sipas një tipari që i takon llojit e jo një varianti apo një individ të caktuar të tij.

Është interesante të vihen re disa nga formimet me temë nga emërtimet e llojeve të kafshëve shtëpiake. Kështu themi:

dhenar – bari dhensh
dhiar – bari dhish
shterpar – bari që ruan delet shterpë
shelegar – bari që ruan shelegët

lopçar – bari që ruan lopët (njohim dhe emërtimin lopar duke kujtuar në Elbasan mikrotoponimin Fusha e loparit)

viçar - bari që ruan viçat

Gjermanët duken se kanë një njohje të mirë të llojeve Rind (gjedh), Ziege (dhi), Schaf (dele), Schwein (derr), dhe Huhn (pule) dhe një njohje jo fort të mirë të llojeve të tjera.

Në fjalët e klasës së parë të të gjitha këtyre llojeve të kafshëve shtëpiake bëhet i dukshëm fakti që dobia e një kafshe lidhet ngushtë me gjininë natyrore të llojit. Gjinia gramatikore jo gjithmonë përkon me gjininë natyrore. Vlen të përmendet fakti që shumica e fjalëve që shënojnë të rriturit e gjinive të

ndryshme na dalin me rrënjë të ndryshme si p.sh.: Schaf- Bock; Ziege – Bock; Schwein – Sau; Stute – Hengst; Huhn – Hahn; Hase – Bock⁶.

Ndërsa për llojin Esel (gomari) për të formuar gjininë femërore na vjen në ndihmë mbaresa –in⁷ që i bashkëngjitet temës mashkullore dhe që është karakteristike për formimin e gjinisë femërore. Kështu kemi: Esel – Eselin. Përsa i përket llojit Gans dhe Ente për të formuar gjininë mashkullore zoologëve u vjen në ndihmë prapashtesa – ich që i bashkëngjitet temës femërore dhe që është karakteristike për gjininë mashkullore: Gänserich dhe Enterich⁸

Gjinia natyrore e fjalës përfaqësuese përcakton dhe gjininë e hiperonimit. Një nga fjalët që shënon variantet e llojit fiton një status të ri, statusin e fjalës përfaqësuese.

Gjinia gramatikore e fjalëve që shënojnë fjalët e klasës së parë, thamë dhe pak më lart që, nuk përkon gjithnjë me gjininë natyrore.

Duke studiuar leksikun përfaqësues të kafshëve shtëpiake shihet që është zgjedhur si fjalë përfaqësuese e llojit fjala e gjinisë femërore natyrore për ato kafshë, dobia e të cilave lidhet me prodhimin e qumështit, vezëve apo të të vegjëlve dhe është zgjedhur si fjalë përfaqësuese e llojit fjala e gjinisë mashkullore natyrore për kafshët që kanë funksione të ndryshme.

Duke iu rikthyer dhe njëherë statusit që fiton fjala që shënon llojin në raport me fjalët që shënojnë nënlojet apo variantet e llojeve por këtë radhë nga ana semantike kjo fjalë bëhet e dallueshme duke u nisur nga lidhjet që ajo realizon me njësi të tjera leksikore apo morfologjike. Kështu themi:

Zugpferd (kalë karroce) dhe jo Zugstute (pelë karroce)

Pferdeapfel (bajgë kali) dhe jo Stutenapfel (bajgë pele)

Schafwolle (lesh deleje) dhe jo Bockwolle (lesh dashi)

Le të vëmë re disa nga formimet e fjalëve të reja që do të shënjonin sende apo tipare që lidhen me veçoritë përfaqësuese të llojit duke pasur si temë fjalëformuese emrat e llojeve. Kështu themi:

Schweine-, Schaf-, Ziegen-, Kuh-, Esel-, Gänsehirt (bari derrash, delesh, dhish, lopësh, patash);

Ziegen-, Schaf-, Rinderherde (kope dhish, delesh, gjedhësh).

Nuk duhen lënë pa përmendur dhe ndërtimet me prapashtesat zvogëluuese –chen dhe –lein që vihen re në pothuajse të gjitha llojet e kafshëve shtëpiake

⁶ Në disa nga këto lloje përkon gjinia gramatikore me atë natyrore si p.sh. die Stute-der Hengst etj. Shih Helbig-Buscha, *Deutsche Grammatik*, Langenscheidt-Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1996, f. 270.

⁷ Helbig-Buscha, f. 269.

⁸ *Deutsche Grammatik*, Dudenverlag, Mannheim 1997, f. 191; Carl H. *Die deutschen Pflanzen und Tieren*, f. 252.

dhe që përdorimi i tyre po përhapet gjithnjë e më tepër në të folurën e përditshme⁹⁹.

Një formim interesant paraqesin dhe emrat e përbërë tema e parë e të cilave është (Jung) që do të thotë (i ri) dhe tema e dytë është emërtimi i kafshëve shtëpiake. Kështu kemi Jungschaf, Jungziege, Junghenne, Jungvieh që emërtojnë llojet dele, dhi, pulë, gjedh në prag të fazës për t'u prodhuar dhe për t'u riprodhuar.

Interesante gjithashtu janë dhe ndërtimet me temat Mast dhe Zucht të cilat duke u bashkuar me temat e emërtimeve të kafshëve shtëpiake bëjnë dallimin e kafshëve shtëpiake që destinohen të theren dhe të kafshëve shtëpiake që destinohen të rriten. Kështu kemi:

Zuchtkalb (viç që destinohet të rritet) - Mastkalb (viç që destinohet të theret)

Zuchtlamm (kec që destinohet të rritet) – Mastlamm (kec që destinohet të theret)

Zuchtschwein (derr që destinohet të rritet) – Mastschwein (derr që destinohet të theret)

Përqasja

Në përfundim të këtij vështrimi të shkurtër të taksonomisë zoologjike shqipe dhe gjermane të kafshëve shtëpiake le të shohim se sa të përbashkëta dhe sa të veçanta paraqesin ato në përqasje me njëra tjetrën.

1. Duke nisur me llojet e kafshëve shtëpiake më të njohura për secilin grup themi se secili grup njeh më shumë llojet dele, dhi, lopë, pulë dhe derr. Kjo lidhet me dobishmërinë e madhe që paraqet secili lloj. Nëse do të vinim re klasifikimin popullor që i bëhet kafshëve shtëpiake themi që gjermanët ndryshe nga shqiptarët rendisin në bagëtinë e trashë përveç gjedhëve dhe kuajt. Shqiptarët i rendisin kafshët shtëpiake sipas një kriteri të caktuar që është prodhuese / joprodhuese, ndërsa gjermanët dobishmëritë e secilit lloj nuk ia nënshtrojnë vetëm kriterit të lartpërmendur.

2. Një element me shumë rëndësi që duhet përmendur është gjinia natyrore e secilit lloj. Nëse në shqip gjinia natyrore përkon gjithnjë me gjininë gramatikore në gjermanisht nuk ndodh gjithnjë kështu. Kështu llojet që vijnë megjithëse në gjuhën shqipe gjinia natyrore përkon me gjininë gramatikore, në gjuhën gjermane nuk ndodh kështu:

kali (m) - Pferd (a)

mushka (f) – Maultier (a)

derri (m) - Schwein (a)

delja (f) – Schaf (a)

3. Termi i fjalës përfaqësuese që emërton si llojin dhe një variant të llojit shfaqet si në gjuhën shqipe dhe në gjuhën gjermane. Leksiku përfaqësues i

⁹⁹ Carl H., vep. e cituar f. 255.

kafshëve shtëpiake të gjuhës shqipe përngjason me atë të gjuhës gjermane. Kështu kemi: dele (Schaf); dhi (Ziege); qeni (Hund); pata (Gans) etj.

4. Ndarja në tre klasa semantike si në gjuhën shqipe dhe në gjuhën gjermane varet nga fakti se sa e rëndësishme dhe e njohur është një kafshë shtëpiake. Për kafshët më të njohura si dele (Schaf); gjedh (Rind) etj. bëhet e mundur ndarja në tre klasa semantike. Ndërsa për kafshët më pak të njohura si qeni (Hund); macja (Katze) kemi ndarjen në dy klasa semantike ku klasa e dytë dhe e tretë nuk dallohet shumë nga njëra-tjetra.

5. Në gjuhën gjermane të bie në sy fakti që për shumicën e llojeve të kafshëve shtëpiake gjejmë dhe një emërtim për variantin e tredhur. Kështu përmendim Hammel (dashi i tredhur); Wallach (kali i tredhur). Ndërsa për llojin gjedh gjejmë variantin e tredhur si në gjuhën shqipe dhe në gjuhën gjermane: kau (Ochse)

6. Një interes të veçantë treguan dhe formimet e fjalëve të reja me temë llojet e ndryshme të kafshëve shtëpiake të cilat dëshmuuan si për gjuhën shqipe dhe për gjuhën gjermane dhe njëherë statusin që fiton fjala përfaqësuese në raport me fjalët që emërtojnë nënlojet apo variantet e llojeve. Themi lopçar dhe jo demçar / dhe themi Kuhhirt dhe jo Stierhirt etj.